

KATONA Edit

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar  
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék  
Újvidék, Szerbia  
katonae.zenta@gmail.com

## GONDOLATOK A LÉLEKKEL ALKOTOTT KÉPEK SZERB–MAGYAR VISZONYLATÚ ÖSSZEVETÉSI, FORDÍTÁSI LEHETŐSÉGEIRŐL<sup>1</sup>

Thoughts on Serbian-Hungarian Comparison and Translation  
Alternatives of Metaphors of Soul

O mogućnostima i alternativama prevođenja  
metafora o duši sa srpskog na mađarski jezik

Test és lélek kapcsolata, a test átlényegülése, a kimondhatatlan kimondása a költészetnek és a kognitív kutatásoknak is kifogyhatatlan forrása. A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy összefoglalja a költészetben élő alapvető lélekmetaforák szerb–magyar viszonylatú fordítási lehetőségeit. A dolgozat, amely kitér a lélek konceptualizációs lehetőségeire a két nyelvben, feleletet keres arra a kérdésre is, hogy a világgép milyensége, a sok tekintetben közös kognitív tapasztalat és metaforakincs, a sajátos költészeti hagyomány, a különböző nyelvi lehetőségek, a fogalmak eltérő leosztása, a fordítói intuíció, az aktuális irodalmi kánon hogyan befolyásolja a célszöveg létrejöttét. A dolgozat menetét a Miloš Crnjanski *Stražilovo* című versének magyar fordításai kapcsán szerzett tapasztalatok ismét visszavezették az alapvető kérdésekhez, a két nehezen megragadható entitás: a szellem és a lélek körül- és elhatárolási nehézségeihez.

*Kulcsszavak:* szellem, lélek, szemantika, frazeológia, ekvivalencia

Ha nyitott szemmel és füllel járunk a világban, naponta találkozunk a témánkhöz kapcsolódó képzetekkel, minden és mindenki a lélekről beszél. Enyedi Ildikó

<sup>1</sup> A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektuma keretében készült.

a Berli Filmfesztiválon nyertes filmjének címe: *Testről és lélekről*. A Zentai Kamaraszínházban Ibsen *Ha mi, holtak, feltámadunk* című drámáját játszották. A főszereplő, Ruben, arra panaszkodik, hogy *a szíve szekrényéhez a kulcsot csak a régi modellje találta*. (A szív és lélek gyakran mintegy szinonimaként jelentkezik az irodalomban.) Internetes irodalmi folyóiratunk, a zEtna 2017-es irodalmi fesztiválján az egyik beszélgetés címe: *Lélek-folyó*. A kognitív nyelvészeti kutatások sorozat *A láthatatlan nyelv* című kötetének *A lélek nyelve*, Balassa Péter *Átkelés* (Balassa 2009) című irodalomelméleti tanulmányokat tartalmazó kötetének pedig *Lélekkertészet* az alcíme. Ez utóbbi az irodalmi művek tanulmányozását nevezi így, a műveket, amelyek a lelkekről szólnak lelkeknek, az pedig már magától értetődő a kognitív metaforaelméletben, hogy a lélek termőtalaj. Minden a lélekről szól ebben a lelketlen világban, amikor egyre inkább csak az anyagiak után futunk.

Kultúráktól, felfogásoktól függetlenül a lélek fogalmának megragadása éppen megfoghatatlansága miatt a legnagyobb kihívás, emberségünk legtitokzatosabb s egyben leginkább lényeginek tetsző eleme, amelyet valamiképp csak meg kell fogalmazni, még ha *az intellektusnak a pusztá váltópénzeivel, a szavakkal is*, ahogy Jung fogalmaz (Jung 1999, 7).

Korábbi dolgozataimban, legfőképp a lélekmetaforákról szólóban (Katona 2007), igyekeztem az irodalmi alkotások révén és a diákokkal végzett felmérések segítségével körüljárni a lélek konstituálódásának eseteit. De természetesen a fordítások elemzésekor is alapkategóriaként mutatkozott meg a *lélek* képzetkörének a tolmácsolása (Katona 2010, 2015).

### *A lélek nyelvi képe a szerb és a magyar nyelvben*

A világ nyelvi képét tanulmányozó kutatások megszorodtak a szakirodalomban, találkozhatunk pl. szláv–francia, magyar–román viszonylatú munkákkal, de magyar–szerb viszonylatú összevetés is készült. A Bańczerowski Janusz által mentorált doktori dolgozatban, Apjokné *A magyar és a szerb civilizáció nyelvi képe* című munkájában egy fejezet a lélek nyelvi képével foglalkozik (Apjokné 2008), Márkus Andrea *A halál nyelvi képe a szerb és a magyar frazeológiai kapcsolatok tükrében* című munkájában is természetesen taglalja a témát (Márkus 2012).

A *lélek* nyelvi képét érintő vizsgálódáskor a *lélek* és a *duša* szó szótári jelentésének összevetésekor azonnal kitetszik, hogy ezeknek a szavaknak metaforikus-metonimikus jelentéseik is vannak mindkét nyelvben. A magyar és a szerb szó (*lélek/duša*) jelentéseinek a felsorolásakor a szótárak kiemelik

a belső világra, az érzelmi életre való vonatkozását, az éltető elem megnevezését. A *lélek* légzésből való eredeztetése a magyar nyelvben is egyértelmű, a szerb nyelvben a szótár jelentésként is megnevezi (a *duh* esetében). A két szó metonimikusan utal az emberrel való azonosságra mindkét nyelvben. A tárgyak belső elemeinek a megnevezésére is használatos a szerb és a magyar nyelvben is. A magyarban a *toll lelke*, a *hegedű lelke* az illető tárgyak belső alkotóelemét, a szerbben tárgy belső elemére való utalásként a *tűzfégyver csőüregét* jelenti.

A *lélek* mindkét nyelvben jelen van a szimbólumokban, metaforákban, metaforikus kifejezésekben, a szólások révén a *test és lélek* kettősségére, szétválására, a *test és lélek* által alkotott egységére is egyértelmű utalás történik: *biti jedno telo i jedna duša* (egy test egy lélek), *biti dušom i telom uz koga* (testtel-lélekkel mellette áll). A magyarban inkább a *szívvel-lélekkel* fordulat él – *srcem i dušom*. A kettősségre utal a *se teste, se lelke nem kívánja* frazéma is. A lélekhez kötődő képzetek és az azok révén létrehozott frazémák között is sok azonosság van tehát, ahogy azt a fentebb említett szerzők is taglalják, s az alábbiakban a kognitív metaforaszemlélet jegyében gondolkodva magam is támaszkodom a frazeológiai egységek tanúságtételére.

### *A lélek konceptualizációja: anyagtalanság és tárgyiasulás*

A lélek megfoghatatlanságához az anyagtalanság képzete kötődik. A lélek megragadásának lehetetlensége például az árnyékként, űrként való definiálásban mutatkozik meg, amely számos versben a békétlenséget, a nyugalom meglelésének a lehetetlenségét sugallja (az életben és azon túl).

S ezentul ugy jár a világba', mint  
*Testetlen* árnyék, mint *lélektelen* test.  
(Petőfi Sándor: *Az apostol*)

Régen por s *árnyék* vagy már  
(Vajda János: *Annak sírján, kit ő szeretett*)

Sam, kraj mirne vode, u noći ja stojim  
Ko potonji čovek: Zemljom prema meni,  
Leži moja senka. Ja se noćas bojim,  
Sebe, i *ja strepim sam od svoje seni*.  
(Jovan Dučić: *Jablanovi*)

(Itt persze nem szabad megfeledkeznünk a több nép hitvilágában közismert duális lélekről, amely szerint a *vegetatív lélek* mellett létezik az *árnyéklélek* is, amely ki-be járhat a testből.)

Az értelmező szótárakban található lélekképzetek többnyire a repülési képességet, illékonytárgyat hangsúlyozzák. Itt felmerül a megtestesülés és a tárgyiasulás fogalmának kettőssége, hiszen egy *tárgyban* is megtestesül a *lélek*, de igazi *élő test* értelemben is előfordulhat. A *test* és *lélek* különválására, a *lélek* ürként való definiálására, az ürbe olvadni készülő lélek (testen kívül) léggömbként való tárgyiasulására megrázó példát lelhetünk József Attila „*Költőnk és Kora*” című versében.

Űr a *lelkem*. Az anyához,  
a nagy Űrhöz szállna, fönn.  
Mint *léggömböt* kosarához,  
a testemhez kötözöm.  
(József Attila: „*Költőnk és Kora*”)

Ebben a képben még az a kettősség is kiemelendő, hogy maga a léggömb is felfogható tartályként, a kívül tartózkodó lélek burkaként, hisz ahogy az már fentebb is említést nyert, a lelket egyébként megfoghatatlan, leheletszerű, levegőszerű, páraszerű képzetekként határozza meg maga a szó eredete is. Ősi mítoszokban is fellelhető a léleknek a *test*hez való kötözése szalaggal (Chevalier–Gheerbrant 1987, 134). Negyedikes gimnazista tanítványom *repedt lélekről* ír novellájában, amely a pszichológiából jól ismert *hasadt lelket* mintázza, amely természetesen a *lélek* tárgyiasult felfogásából származó kifejezés. (Bővebben: Katona 2007.) A kognitív kutatások nyomán elmondható, hogy mindkét nyelvben él A LÉLEK TÁRGY, A LÉLEK TARTÁLY, A LÉLEK HANGSZER, A LÉLEK MADÁR kognitív metafora. Mindegyik az ősi képzetekből ered. A *test* tartályként való konstituálódása evidenciaként fogható fel a kognitív nyelvészetben, ebben tartózkodik a *lélek*. De a *lélek* maga is lehet tartály.

A LÉLEK/SZÍV=TARTÁLY kognitív metaforából eredő kifejezések a frazémáinkban is fellelhetők: *a lelkébe lát, a lelkébe gázol, lelket lehel valamibe/valakibe, lelket önt valakibe, a lelke mélyén, lélekben, lelkében: u dubini duše, gledati, zaviriti kome, čemu u dušu – dirnuti koga u dušu* (fordításban: *a lelke mélyén, belenez, valakinek a lelkébe, lélekben megérint*).

A *lélek* lényegének a megragadása érdekében a költészetben gyakran élnek A LÉLEK TARTÁLY (*egy főképp üreges, levegővel teli*) TÁRGY kognitív metaforával.

*Lelkemnek árva mélyén  
Fölbúgnak a harangok.  
(Juhász Gyula: Verseim elébe)*

*a lélkem olyan, mint egy drága zongora, mely be van zárva, és a kulcsa, a kulcsa, az elveszett.*

(Csehov: *Három nővér*, Kosztolányi Dezső fordítása)

Sva je moja duša ispunjena tobom,  
Kao tamna gora studenom tišinom;  
Kao morsko bezdno neprovidnom tminom;  
(Jovan Dučić: *Moja ljubav*)

*U dubinu duše* moje  
Tvoj premili pogled pade  
(Aleksa Šantić: *U dubini duše moje...*)

A lélek fogalmának megragadására vonatkozóan a magyar és szerb lírában is igen hangsúlyos a LÉLEK HANGSZER metafora. Magától értetődő, hogy a fordító is ezzel a lehetőséggel él az adott metafora átültetésekor, hiszen ez a lírai hagyományba is szervesen beleillik: *dušine žice sve da progude* (Laza Kostić: *Santa Maria della Salute*) / *Sok ezer húrral zendül a lélek* (Ács Károly fordítása).

A lélek részmetaforái közül az egyik legközismertebb A LÉLEK MADÁR, erre épül több kép is Laza Kostić fentebb idézett, *Santa Maria della Salute* című versében is. Ács Károly fordításában a mediális ige folytán alanyváltásra kerül sor az eredetihez képest, de a metafora azonossága nem kérdőjeleződik meg. (Bővebben: Katona 2010.)

Jer što je duši lomilo krilo  
te joj u jeku dušilo let  
Amitől szárnyát törte a lélek  
és porba hullt és porban fuldokolt  
(Ács 1976)

*Duh/duša – szellem/lélek: Van-e átfedés, szinonimitás  
és/vagy többjelentés?*

A költészetben a szavak, fogalmak használata öntörvényű, az írók, a költők új jelentéseket, szóalakokat hozhatnak létre, új összefüggéseket teremthetnek, s a versek értelmezése személyenként, koronként és életkoronként is változhat (a metafizikai háttér jelenlétéről már nem is beszélve). Az újabb kutatások révén nyilvánvalóvá vált a metaforaalkotás kor működő közös kognitív alap a különböző nyelvekben, de az is kitetszik minden elemzéskor, hogy újra és újra

vissza kell térni a fogalmi keretek, szójelentések világához, a filozófiai magyarázatokhoz. A *szellem* és *lélek* fogalmának megkülönböztetésével a gondolkodás kezdeteitől fogva foglalkoznak, s talán az ezt övező bizonytalanság soha nem is szűnik meg. Apjokné úgy fogalmaz, a *duša* és a *duh* szó jelentése között részben átfedés van (Apjokné 2008). Hangsúlyozza, hogy a *duh* alapvetően a *szellem* megnevezésére szolgál, azonban *lélek* jelentésben is feltűnik: *Sveti duh – Szentlélek. Predaje svoj duh Gospodu – Visszaadja a lelkét az Úrnak/Istennek/Teremtőjének*. Azonban tudjuk, hogy a *Szentlélek* a magyarban is használatos volt *Szent Szellel* (szellem) alakban, egyes felekezeteknél ma is él.

Megragadó magyarázatrendszer épül a vallási tételekben a nyolc boldogság közül a következőre: „Boldogok a *lelki szegények*: mert övék a mennyek országa” (Mt. 5:3). Az ehhez fűzött értelmezéseket, a lelki élet csendességére, az egyszerűsége vonatkozó kitételek szépségét és nemességét nem lehet vitatni, ám a szerb megfelelő esetében: „Blago siromašnima duhom, jer je njihovo carstvo nebesko” (Mt. 5:3) a szerbhorvát értelmező szótár (RSANU) magyarázata egyértelműen a szellemre utal: *az ártatlanság és a jóság mellett a szellemi elmaradottságra, a felvilágosultság hiányára céloz* (\*umno ograničen, neprosvećen – obično podrazumevajući i bezazlenost, dobrotu\*). A Matešić-féle szótárban ez áll: *siromah duhom (u duhu)* magyarázataként: *osoba malih, ograničenih sposobnosti, duševno zaostao* (Matešić 1982, 608) – *szellemileg korlátozott képességű, szellemiekben szegény*. Ismét felvillan a kétség, hogy kell érteni, fordítani a Máté-evangéliumból származó boldogságmeghatározást. Anélkül, hogy beleártanánk magunkat a vallási tételek magyarázatába, önkéntelenül merülnek föl a *szellem* és *lélek* jelentésének az elkülönülésére, átalakulására vonatkozó kérdések.

Ha Platón lélekelméletéhez (Platón 1989) fordulunk, tapasztalhatjuk, hogy a lélekből kiindulva határozza meg a valójában szellemi feladatokat, a *lélek* egy része ugyanis a *szellem* feladatait is végzi (gondolkodó lélekrész), tulajdonképpen a szótárainkban is visszaköszön ez a szemlélet, ott is összemosódik a *lélek* és *szellem* fogalma, hogyne lenne ez még kifejezettebb a költészetben. Noha a magyar beszélőben a *lélek* kapcsán nemigen merül fel a gondolkodás képessége, értelmező szótárunkban mégis ez áll a *lélek* második jelentéseként: *Az emlékezés, képzelet, értelem folyamatainak összefüggő egésze* (ÉrtKsz), a szerb értelmező szótár (RSKJ) első jelentése a *duša* esetében (*svest i sposobnost čoveka da misli i oseća*) *az ember azon tudati jellemzője, mely képessé teszi arra, hogy gondolkodjon és érezzen*. Tehát mindkét nyelvben utalás történik a gondolkodásra is. A lélekkelfogása minden embernek más lehet, a szótárak is koronként újradefiniálják. Értelmező kéziszótárunk a *szellemnél* második jelentésként jelzi, hogy a vallásban *lelket* jelent. A *Szerbhorvát–magyar szótár*

(Kovács 1968–1975) és a Burzan–Kacziba-féle *Szerb–magyar szótár* (Burzan–Kacziba 2016) a *duh* első jelentéséül a *lélek* szót adja meg, másodikként a *szellemet*. A fordítóknak azonban nem elég a szótárak tanúságtételére támaszkodniuk, kánonbeli, irodalomtörténeti, irodalomelméleti, nyelvi felvértezétséggel kell rendelkezniük egy irodalmi alkotás fordításakor, és a szöveggörnyezethez kell igazítaniuk szövegüket.

Az internetes könyvajánlóban találkozom a következő kötetcímmel: Ratko Adamović „*Uvrtovima duha*” (Adamović 2014), megtudom, hogy jeles művészetről szól a könyv, de vajon mit jelent pontosan a cím? A szöveg további része már segít: Ova knjiga je zbir dozivanja *ljudi duha*, koji, po nekoj teško utvrđivoj srodnosti, ipak, čine jednu imaginarnu porodicu, ili bratstvo. (Fordításban: *Ez a könyv a szellem embereinek az élményeit gyűjti össze, akik valamilyen nehezen megfogalmazható rokonságban állnak egymással, mégis imaginárius értelemben egy családot, testvériséget alkotnak.*) Itt már sejteni lehet, hogy a szellem embereiről van szó. *A szellem kertjeiben* lenne tehát a cím.

Felmerül a kérdés, ki mikor érzi egy költeményben a *duh* szó mögött a *lélek* jelentést, mikor a *szellemet*. Különösen olyan esetben, mikor egy versen belül a *duh* és a *duša* is feltűnik, s talány, hogy véletlenül vagy tudatosan. A *duh* alapvetően a *szellemet* vagy a *lelket* jelenti a költeményben? Elkülöníthető-e magabiztosan mindig ez a két jelentés? A fordító milyen indítatások alapján hozza meg döntését fordításkor? Az elemző kénytelen ezzel a problematikával foglalkozni a fordítások tükrében.

### *A duh és a duša fordítása Miloš Crnjanski Stražilovo című versében*

Crnjanski versének képanyagában mind a *duh*, mind a *duša* előfordul. A fordításokban mindkettőre vonatkozóan minden esetben a *lélek* szerepel. Orcsik Roland rámutat, hogy egy fellazított új kommunikációs formáról van szó Crnjanski versében, amelynek motívumai egy sajátos álomnyelvben öltönek formát. Mint mondja, a szerző szóválasztásaival az egész versben fenntart egy bizonyos lebegést. S ebben a sajátos lebegő hangulatú versben nem tudni, mi mire utal (Orcsik 2015, 61–62). A sajátos misztikus létállapotot megjelenítő vers avantgárd formabontó-formateremtő törekvéseinek fordításban való visszaadásáról Orcsik megállapítja, hogy „*Domonkos fordítói ars poeticája önarckép-poétika*”, „*felfogása nem tükrözi az eredeti radikalizmusát*” (Orcsik 2015, 68), talán azt mondhatjuk, hogy konkretizál, a vers titokzatosságát megszünteti. Ács Károlyra ez még inkább vonatkozik, a maga hangszerelésében, líraiságától

nem megfosztva, de a kételyeket és formabontó megoldásokat megszelídítve, a lírának egy hagyományosabb felfogásában közvetíti a témát.

A fordításelemzések nem térnek ki a *duh* és *duša* átváltásának problematikájára, de kétségtelen, hogy a hangulat és a mondanivaló lebegtetése szempontjából megkerülhetetlen ez a kérdés, noha a szerzői szándék kifürkészhetetlen, a szemantikai töltet többértelmű lehet.

Abban persze, hogy a versben szereplő *duh* és *duša* minden alkalommal mindkét magyar fordítónál *lélekként* manifesztálódik, benne lakozik, hogy a kognitív felfogásunk szerint a léleknek van szüksége gyógyulásra (hisz az embert és belső világát képviseli). Ha megvizsgáljuk azt a négy szöveghelyet, ahol a *duh* szó előfordul (1. melléklet), láthatjuk, hogy mindegyik példában elképzelhető lenne a *szellem* a *lélek* helyett, talán a negyedikben a *beteg lélek* a megszokottabb a lírai hagyományban, de persze ez egy avantgárd vers. A német fordítás mindhárom változatában mindenhol a *Geist* kerül a *duh* helyébe, ami *szellem* és *lélek* is lehet, tehát a fordítónak igazából nem kell döntést hoznia. A magyar fordítóknak nehezebb dolguk van, talán Ács Károly fordításából azért is marad ki két helyen is a *duh* fordítása, mert ha *léleknek* fordítaná, annak változtató hatalma nem illene a szövegbe, a *szellemé* igen, ezt azonban nem választja egyik magyar fordító sem. Például: I, tako, bez reči, / *duh* će moj sve tudje smrti da zaleči. Und so, wortlos / wird mein *Geist* alle fremden Tode heilen (Marks 2004). S immár, szótlanul, / *lelkemtől* másoknak *halála begyógyul* – Domonkos István fordítása; *És így némán / idegen halálok tapadnak énrám* – Ács Károly fordítása.

### *Forrásnyelvi beszélők tanúságtétele*

A Crnjanski-fordítások tapasztalatain fölbuzdulva készítettem egy tesztet, amelyben a Crnjanski-versből származó részletek mellett négy más idézet is szerepelt (2. melléklet). A feladatlapot hét forrásnyelvi beszélő töltötte ki: könyvtárosok, tanárok az Újvidéki Egyetem Bölcsészkaráról és egy-egy zentai középiskolai szerbtanár és könyvtáros. A tesztben afelől érdeklődtem, hogy az adatközlők szerint a nyolc versidézetben szereplő *duh* közül melyik bír *duša* (lélek) jelentéssel. A kis felmérés csak hét embert érintett (érdemes lenne kiterjeszteni), de az egyéni értelmezés egyértelmű. Egy adatközlő kivételével a Szentírásból származó (1.) példában (*Predaje svoj duh Gospodu*) mindenki megjelölte a *duša* jelentést. Egy adatközlő csak itt, egy sehol sem jelölte be a *duša* fogalmával való azonosságot. A harmadik és a negyedik példa esetében – amely a frazeológiából közismert: *u dnu duha* fordulatot tartalmazza – négy-négy



I. melléklet

**Miloš Crnjanski: Stražilovo**

I, tako, bez reči,  
*duh će moj sve tudje smrti da zaleči.*

I, tako, bez tame,  
*duh moj sa mračnim vočkama pokriva me.*

ali, polako, sad već jasno slutim  
*da umirem i ja, sa duhom potannelim,*  
*teškim, neveselim.*

*A, kad mi prospe trešnje po duhu obolelom,*  
i, kraj Meseca, i ovde, zvezda zablista,  
vidim da je, u ranom umiranju,  
moj, i tudja, mladost, gorka i jedna ista.

**Domonkos István fordítása**

S immár, szótlanul,  
*lelkemtől másoknak halála begyógyul.*

És immár, holt homály,  
*lelkem sötét gyümölcsfákkal borul rám.*

de, lassan, most már sejtve tudom,  
*lelkem fakón, súlyosan búsong,*  
hogy én is meghalok.

*Ha beteg lelkemre cseresznyét záporozva hullat,*  
s a hold tövén itt is egy csillag kigyullad,  
látom a hajnali haldoklásban,  
az enyém s mások ifjúsága egyaránt ellobban.

**Ács Károly fordítása**

És így némán  
idegen halálok tapadnak énrám.

És így, *a lelkem*  
*sötét gyümölcsfákkal takar le engem.*

De érzem lassan és egyre élesebben,  
hogyan meghalok én is, kifakultan,  
búsan és rútán.

*S míg cseresznyék dobolnak bágyadt*  
*lelkemen* s a csillagnyáj egybetér hazátlan,  
belátom, hogy keserűen közös  
minden ifjúság a kora elmúlásban.

adatközlő tette le a voksát a *duša* jelentés mellett. Tehát a LÉLEK TARTÁLY metafora képzete érvényesült. A Crnjanski-idézetek sorában a 6. példa: *kad mi prospe trešnje po duhu obolelom* (2. melléklet) három esetben kapott *duša* jelzést, akárcsak a 4. idézet (*Piće moga tela i svetlost mog duha*). Egy adatközlő a 7–8. példába helyettesítené be a *duša* jelentést. Az eltérések, a bizonytalanság természetes, hisz az értelmező szótárak, a filozófusok is komplex módon fogalmazzak, s nyilván a teljes vers kontextusa is befolyásolja az értelmezést.

A jeles vajdasági nyelvész és fordító, Draginja Ramadanski szóbeli/levélbeli közlése szerint a *duh* és a *duša* között nincs szinonímia, s a köztük lévő jelentésbeli különbséget a *szellem – lélek* szópárok szemantikája nem tükrözi. Véleménye szerint az eltérést a szavak kialakulása és neme is meghatározza, tekintettel arra, hogy a *duša* a hímnemű *duh* szóalakból keletkezett (*duh+ja*) nőnemű forma, már feminin jellegénél fogva is puha, passzív szemantikai töltéssel bír. A *dubini duha* kifejezés szerinte fenséges jelleget sugároz, ehhez viszonyítva banális megfogalmazás: *u dubini duše*. A frazeológiában a *szellem* mélyének említésével nemigen találkozunk, a *lélek* szerepel tartály értelemben, talán a valaki szellemének, szellemiségének mélységeiről szólhatnánk, ennek kapcsán persze nagy filozófusok elmélkedéseinek a nyomába eredhetnénk a biztos eredmény reménye nélkül.

Azt mindenképpen leszögezhetjük, hogy a *duh* és a *duša* jelentésbeli viszonya szorosabb a közös etimológiai alap révén, mint a *szellemé* és a *léleké*. Ugyanakkor az összefonódottságot a magyarban sem lehet tagadni, a Szentlélek mellett használt Szent Szellet megnevezés folytán, ennek nyomait értelmező szótáraink is hordozzák. A léleknek a magyar nyelvben és költészetben legnagyobb becsülete a klasszikus modernségben volt (utána jóval kevesebbet emlegetik). Az természetszerűleg mindkét nyelvre igaz, hogy a *szellem* kapcsán a gondolkodó, a mindennapok közönségességén felülemelkedett emberre asszociálunk, ám a magyarban puha, feminin erőt nem feltételezünk a *lélek*ben sem, sem a vele alkotott frazémákban (mivel nincsenek is nemek a magyar nyelvben), persze érzékenységet igen. A *lélekre* való célzás lehet emelkedett, megrendítő, misztikus, választékos, esetleg népies vagy archaikus nyelvünkben. (Néhány megkérdezett szerb szakos kolléga, könyvtáros a *duša* szóban sem érzékeli a puha jelleget.) Megállapítható azonban, hogy mivel a szerb frazeológiában a szerelemmel kapcsolatos megszólításokban, helyzetmondatokban állandósult jellege van a *duša* kifejezésnek (például: *dušo moja*), ez kölcsönözhet holmi banális jelleget a szónak. A magyarban megszólításként a *lélek* már csak régies vagy népies formában képzelhető el (*lelkem, lelkecském*), de ez is kiveszõben van.

2. melléklet

**Test**

Da li u primerima u kojima je podvučena reč *duh* pod tim pojmom podrazumevate značenje *duše*? Ukoliko je to slučaj, zaokružite pomenutu reč u primerima!

1. Predaje svoj duh Gospodu.
2. Ta blaga muzika ljubavi što ćuti,  
Ima mir molitve u dubini duha:  
(Jovan Dučić: *Ćutanje*)
3. Samo čujem poklič u dnu duha svoga,  
Kao vest proročku, kroz noć, s brega pusta;  
(Jovan Dučić: *Pesma*)
4. Piće moga tela i svetlost mog duha,  
Mog sopstvenog glasa odjek u dnu dola  
(Jovan Dučić: *Pesma*)
5. I, tako, bez reči,  
duh će moj sve tuđe smrti da zaleči.  
(Miloš Crnjanski: *Stražilovo*)
6. Lutam, još, vitak, sa osmehom mutnim,  
prekrstim ruke, nad oblacima belim,  
ali, polako, sad već jasno slutim  
da umirem i ja, sa duhom potammelim,  
teškim, neveselim.  
(Miloš Crnjanski: *Stražilovo*)
7. I ovde, reku jednu  
vidim, pod svojim telom,  
da hladi laku, srebrnu, zemlju, nepreglednu.  
A, kad mi prospe trešnje po duhu obolelom,  
i, kraj Meseca, i ovde, zvezda zablista,  
vidim da je, u ranom umiranju,  
moj, i tuđa, mladost, gorka i jedna ista.  
(Miloš Crnjanski: *Stražilovo*)
8. I, tako, bez tame,  
duh moj sa mračnim vočkama pokriva me.  
I, tako, bez imena,  
istom žalošću milujem brda nevidjena.  
(Miloš Crnjanski: *Stražilovo*)

## Összegzés

A dolgozat megírásakor az alapvető cél a lélekmetaforák fordítási lehetőségeinek az összefoglalása, a korábbi kognitív nyelvészeti kutatások, fordítás-összevetési tapasztalatainak kibővítése, megbízható összefüggések levonása volt. Az előző évek kutatásai is azt a feltételezést erősítették, hogy a lélekhez kötődő képeket azonos kognitív szempontok irányítják, a két nyelv által tükrözött világfelfogás között elementáris különbségek nincsenek. A példaanyag bővítése során Miloš Crnjanski *Stražilovo* című versének fordításait boncolgatva vissza kellett térni az eredendő kérdéshez, vajon ebben a lebegő álomszerű nyelvben a *duh* fordításakor hozott döntéseket (a *lélek* behelyettesítését minden esetben) mi befolyásolta, hisz a nyelvben eleve adott formákból, frazémákból és jelentésekből, kognitív beidegződésekből, lírai hagyományból, kontextusból lehet építkezni. Itt persze szokásosan elérkezünk a nyelv kitüntetett szerepéhez, nyelvi jel és jelentés viszonyához, a szavak mögött lévő jelentéshez, a szavak által eleve tartalmazott metaforikus jelentés derridai kérdéséhez, amibe ha bele nem is bocsátkozunk, a jelenlétüket tagadni nem lehet.

Egy korábbi, Vojislav Despotov *Deset deka duše* (Despotov 1994) című verséről írt elemzésem jut eszembe (Katona 2015), amikor azt állapítottam meg, hogy tudatos döntésnek számít, hogy a testben lakó lelket a fordító szellemmel is kiegészíti: *Ali u kilogramima mesa i sala / Ima najmanje deset deka duše; Egy kilogramm hús és háj / Legalább tíz deka lelket és szellemet tartalmaz* (Despotov 2007). Akkor úgy fogalmaztam: a többlet a költőiség megemelt megítélését, a költő egzisztencia felértékelését jelenti, most az merülhet fel, a *duh* mindkét jelentését beemeli Fenyvesi Ottó a fordításba, noha az eredetiben csak a *duša* alak szerepel, de mint láttuk, az értelemre való vonatkoztatást ettől a szóalaktól sem tagadja meg a szótár.

A Crnjanski verse kapcsán felmerülő kérdések magától értetődően jelentés és nyelvtani kifejezés lehetőségeit is érintik. Ismét megállapíthatjuk, ahogy fentebb a *Santa Maria della Salute* átültetésekor is, hogy a szerbvel ellentétben, mediális ige kerül a lélekhez fűződő képekbe mindkét magyar fordításban.

I, tako, već slutim  
*da ću, skoro, dušu sasvim da pomutim.*  
(Miloš Crnjanski: *Stražilovo*)

S ím, már sejtem  
*beborul egészen a lelkem.*  
(Domonkos István fordítása)

És így már sejtem,  
hogy nem sokára széthullik a lelkem.  
(Ács Károly fordítása)

Miről van itt szó? Kánonbeli sokkról, olyan költői módszerről, amit a fordítók nem tudnak, vagy nem akarnak követni? A kognitív felfogás által diktált és a nyelvben kódolt kifejezésmódról, ami vezeti a fordítók kezét? Vagy egyszerűen arról, hogy a LÉLEK VILÁG, illetve a LÉLEK ÉPÜLET (vagy más összetett TÁRGY) kognitív képzet dolgozik a fordítóknak? A fordítónak döntést kell hoznia, s hogy milyen maszokban tűnik fel, azt a forrás- és célnyelvi alapanyag, valamint az egyéni szándék egyaránt befolyásolják.

Az interneten érdeklődve követhetjük, milyen vita folyik a beszélők között a *duša* és a *duh* jelentése közti különbségről. Alapvető fogalmaink megragadása nem is olyan egyszerű, hiszen Jung magával az étellel kapcsolatban is a következő álláspontra jut: „Az »életet« csak mint élő testet ismerem; arról, hogy mi lehet absztrakt állapotában, egy puszta szón kívül, arról soha halvány sejtésem sem volt” (Jung 1999, 9). A nagy gondolkodó arra is figyelmeztet, hogy nem kellene a lélek helyébe a tudatot iktatni. „A lélek a tapasztalásnak egy olyan területe, amely sokkal átfogóbb és homályosabb, mint a tudat szűkre szabott fénykúpja. *A lélekhez a tudattalan is hozzátartozik*” (Jung 1999, 39). Szinte lehetetlen megfejtetni a *lélek árnyékban lévő* titkait, szellemhez való viszonyát, a kettő különbségét? A költészet lebegtethet meg belőle valamit, akár a szerelem, akár a szellem és lélek rejtélyeit bogozza, akár ha az egyiket a másik révén idézi meg: „*toll ezt nem írja, nem mondja ének / lélek és lélek közt száll csak tova*” (Laza Kostić: *Santa Maria della Salute* – Ács Károly fordítása).

### Irodalom

- Ács Károly. 1976. *Ének füstje, füst éneke*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Adamović, Ratko. 2014. „*U vrtovima duha*” ([https://www.knjizara.com/U-vrtovima-duha-Ratko-Adamovic-20794\\_\(2018.\\_febr.\\_17.\)](https://www.knjizara.com/U-vrtovima-duha-Ratko-Adamovic-20794_(2018._febr._17.)))
- Apjokné Mester Andrea. 2008. *A magyar és a szerb civilizáció nyelvi képe* (Hamvas Béla A bor filozófiája és a mű szerb fordítása alapján). Doktori disszertáció. Nyelvtudományi Doktori Iskola, vezetője Bańcerowski Janusz, a Szlav Nyelvtudományi Program vezetője. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/apjoknemesterandrea/diss.pdf> (2018. febr. 16.)
- Balassa Péter. 2009. *Átkelés*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Biblija on-line, sveto pismo. Matej, glava 5. <https://www.wyu.com/biblija/40mat005.htm> (2018. febr. 17.)

- Burzan, Mirjana–Kacziba Ágnes. 2016. *Srpsko-mađarski rečnik – Szerb–magyar szótár*. Újvidék: Forum.
- Chevalier, Jean–Gheerbrant, Alain. 1987. *Rječnik simbola*. Zagreb: Nakladni zavod.
- Crnjanski, Miloš. 1962. Sztrazsilovó. Ford. Domonkos István. *Iffjúság*, szept. 27., 8.
- Crnjanski, Miloš. 1968. *Lirika*. Beograd: Prosveta.
- Csehov, Anton. 1978. Három nővér. Ford. Kosztolányi Dezső. In Anton Csehov: *Drámák*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Despotov, Vojislav. 1994. *Deset deka duše*. Novi Sad: Svetovi.
- Despotov, Vojislav. 2007. *Tíz deka lélek*. Zenta–Veszprém: zEtna–BabelPress Bt. A verseket válogatta és magyarra fordította: Fenyvesi Ottó.
- Dučić, Jovan. 2002. *Pesme*. Podgorica: Narodna knjiga.
- József Attila minden verse és versfordítása*. 1980. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Juhász Gyula összes verse*. <http://mek.oszk.hu/00700/00709/html/vs190602.htm> (2018. febr. 17.)
- Jung, Carl Gustav. 1999. *Szellem és élet*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Katona Edit. 2007. A test átlényegülése, a lélek megtestesülése a lélekmetaforákban. *Hungarológiai Közlemények* 38 (4): 68–84.
- Katona Edit. 2010. „Tükör által homályosan” vagy fordítás által értelmezve? *Hungarológiai Közlemények* 41 (4): 115–126.
- Katona Edit. 2015. Ekvivalencia és fordítói hűség. *Hungarológiai Közlemények* 46 (1): 72–83.
- Kostić, Laza. 1989. *Pesme*. Novi Sad: Matica srpska.
- Kovács Kálmán et al. 1968–1975. *Srpskohrvatsko-mađarski rečnik/Szerbhorvát–magyar szótár*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za izdavanje udžbenika.
- Magyar Bibliatársulat új fordítású Bibliája*. 1990. Máté evangéliuma. 5. fejezet. <http://szentiras.hu/UF/Mt5> (2018. febr. 17.)
- Magyar értelmező kéziszótár* (= ÉrtKsz.) 2007. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Marks, Cornelia. 2004. Stražilovo. Ins Deutsche übertragen von Cornelia Marks und Annemarie Bostroem. In *Das Lied öffnet die Berge*. Eine Anthologie der serbischen Poesie des 20. Jahrhunderts. [Strahttps://sites.google.com/site/projectgoethe/Home/milos-crnjanski/strazilovo](https://sites.google.com/site/projectgoethe/Home/milos-crnjanski/strazilovo) (2018. febr. 17.)
- Márkus Andrea. 2012. *A halál nyelvi képe a szerb és a magyar frazeológiai kapcsolatok tükrében*. <http://www.filologia.hu/kisebb-kozlemenyek/a-halal-nyelvi-kepe-a-szerbes-a-magyar-frazeologiai-kapcsolatok-tukreben.html> (2018. febr. 17.)
- Matešić, Josip. 1982. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: IRO Školska knjiga.

- Orcsik Roland. 2015. Miloš Crnjanski Stražilovo című költeményének műfordítói teatralitása. A fiatal Domonkos István arcjátéka. In *detoNáció*. 55–69. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Petőfi Sándor összes versei*. I–II. 1978. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Platón. 1989. *Az állam*. Ford. Jánossy István. <http://mek.niif.hu/03600/03629/03629.htm> (2018. febr. 17.)
- Šantić, Aleksa. *U dubini duše moje...* <http://www.aleksasantic.com/Print/1895-16.html> (2018. febr. 17.)
- Stevanović, Mihailo et al. 1967–1976. *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* (RSKJ). Novi Sad–Zagreb, Matica srpska–Matica hrvatska.
- Stevanović, Mihailo et al. 1968. *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*. Knj. 5. Beograd. Srpska akademija nauka i umetnosti, Institut za srpski jezik.
- Vajda János válogatott művei*. 1988. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

## THOUGHTS ON SERBIAN-HUNGARIAN COMPARISON AND TRANSLATION ALTERNATIVES OF METAPHORS OF SOUL

The connection of body and soul, transubstantiation of body, and pronunciation of the unpronounceable are inexhaustible sources of poetry and cognitive studies. This paper has attempted to present the Serbian-Hungarian translation alternatives for the fundamental metaphors of soul found in poetry. This comparative study, which looks at the possibilities of conceptualisation of the soul in the two languages, aims to answer the question of how the creation of target texts is influenced by features of world view, the manifold common cognitive experiences and sets of metaphors, specific poetic traditions, differing linguistic possibilities, the translator's intuition, moral values of the period, as well as the current literary canon. The experiences gained from the Hungarian translations of Miloš Crnjanski's poem *Stražilovo* led once again back to the fundamental questions concerning the difficulties of circumscribing and delimiting the two entities hard to grasp: the spirit and the soul.

*Key words*: spirit, soul, semantics, phraseology, equivalence

## O MOGUĆNOSTIMA I ALTERNATIVAMA PREVOĐENJA METAFORA O DUŠI SA SRPSKOG NA MAĐARSKI JEZIK

Veza između duše i tela, transsubstancija tela, izgovaranje neizgovorljivog predstavljaju neiscrpnu temu u poeziji i kognitivnim istraživanjima. Ovo istraživanje ima za cilj da predstavi mogućnosti prevođenja osnovnih metafora o duši sa srpskog na mađarski jezik, koje se javljaju u poeziji. Rad se osvrće na mogućnosti konceptualizacije duše u ova dva jezika, pokušavajući

da nađe odgovor i na pitanje na koji način pogled na svet, mnogostruko zajedničko iskustvo i bogatstvo metafora, svojstvena poetska tradicija, različite jezičke mogućnosti, raznolikost terminologije, prevodilačka intuicija, moralni stavovi datog vremena i aktuelni književni kanoni utiču na stvaranje ciljnog teksta. Iskustva sa mađarskim prevodom pesme *Stražilovo* Miloša Crnjanskog tok ove studije su ponovo vratile do fundamentalnih pitanja, do poteškoća u definisanju i razgraničavanju ova dva teško uhvatljiva entiteta: duha i duše.

*Ključne reči:* duh, duša, semantika, frazeologija, ekvivalencija

A kézirat leadásának ideje: 2018. júl. 10.

Közlésre elfogadva: 2018. aug. 10.